

Inledning

Grammatikens framväxt ur kursarbetet

Vid de kurser som föreningen **Ulum Dalska** anordnade från mitten av 1990-talet användes till en början Lars Levanders *Älvdalsmålet i Dalarna* i nytryck (Levander 1909).¹ I den används landsmålsalfabetet. Vi gjorde utdrag och översikter med enklare stavning. För både kursledare och kursdeltagare blev det snart mycket svårt att under lektionerna hålla reda på allt utdelat material. Översikter och lektionsförberedelser samlades för återanvändning och blev en provisorisk grammatik för deltagarna i varje ny sommarkurs^{2, 3}, t.ex. **Grammatik Fösyöksutgåva** (44 sidor), **Grammatik 99** (72 sidor), **Grammatik 2002** (72 sidor), fram till **Grammatik 2004** (154 sidor).⁴

Alla i styrelsens arbetsgrupp var medvetna om att trycket utifrån påverkar älvdalskan allt mer, men det var aldrig någon tvekan om vilken älvdalska som skulle studeras. Delar av det grammatiska systemet vacklar under trycket utifrån, och det uppstår blandformer som i sig vore intressanta att dokumentera för att visa vilka vägar sönderfallet av en dialekt kan ta (Helgander 1996, Åkerberg 1957). Någon modern älvdalska med regelbundna grammatiska drag har inte uppstått. Särskilt kasussystemet är i gungning, t.ex. flera av distinktionerna mellan ackusativ- och nominativform. Blandformer mellan regelbunden och svenskinfluerad älvdalska skulle inte behandlas i denna grammatik. Det språk som talats och talas av dem som håller språken isär skulle vara föremålet för studierna. Språkligt material finns att tillgå i uppteckningar och intalningar. Även mindre frekventa grammatiska fenomen skulle dokumenteras. Mottot för arbetet med grammatiken blev *Regelbunden älvdalska*.

Utomstående debattörer har påpekat att alla språk förändras och man kallar ibland all förändring utveckling. En önskad utveckling vore att älvdalska ersattes med en språkform som hade rikssvenskans ordförråd och grammatiska former

¹ Det uppdrag att skriva en grammatik som **Ulum Dalska** i detta sammanhang gav mig avsåg en framställning med samma uppläggning och format som i Levanders bok, och man förväntade sig att den skulle vara färdigskriven inom ganska kort tid.

² De flesta versionerna med underrubriken *För kurser och självstudium i älvdalska*.

³ Det hölls även vinterkurser i Älvdalen, koncentrerade till några dagar per månad, och några kurser i Falun. I Stockholm pågår kurser varje termin fortfarande.

⁴ Detta blev den sista version, som spreds i kopior, eftersom de regelbundet återkommande kurserna i Älvdalen upphörde. Den har använts vid senare tillfällen, ibland med tillägg.

och som skilde sig från riksspråket bara genom vissa drag i uttalet. Det mesta av älddalsk identitet skulle då gå förlorat.

Begränsning

Vid den första planeringen av denna bok framhöll man inom styrelsen för **Ulm Dalska** att språket i olika byar skulle beaktas. Det skulle ha krävt en omfattande överblick. Det blev för mig med min uppväxt i Loka naturligt att beskriva språket i centrala byar på östra sidan av älven norr om kyrkbyn. Denna begränsning gäller grammatikens alla delar, men eftersom många drag i den grammatiska stommen är gemensamma för all älddalska, kallas denna bok trots begränsningarna *Älddalsk grammatik*.

Att vidga framställningen till all älddalska skulle ha inneburit att mängder av nya uppgifter och beskrivningar hade behövt införas. Det hade kommit i konflikt med huvudsyftet med boken, nämligen att den i främsta hand är avsedd som en *lärobok*.

Gunnar Nyströms medverkan

Gunnar Nyström har under många års studium av älddalska samlat ett stort förråd av vetande och är nu den främste kännaren av älddalska. Han var tidigt medveten om värdet av att samla material medan det ännu fanns kvar älddalingar som i spontant tal behärskade alla sidor av ”regelbunden älddalska”. Hans forskning och hans noggranna uppteckningar i alla byar gör att han kan ta ställning till både principiella frågor och sådana som rör byvarianterna. Han är den ende som skulle kunna skriva en grammatik ur ett vidare perspektiv. Det har varit nödvändigt att i denna grammatik på många punkter beröra frågor som inte behandlas tillfredsställande i tillgänglig litteratur om älddalska. Det är glädjande att Gunnar Nyström med sin medverkan besvarat många frågor och till bokens förfogande ställt ett vetande som han är ensam om. I boken redovisar han, i koncentrerad form, ett antal av sina många hittills opublicerade forskningsrön.

Utifrån den begränsning som anges i föregående avsnitt rör Gunnar Nyströms bidrag i huvudsak företeelser som är gemensamma för all älddalska – alltså även målet i de centrala östra byarna – och endast i mindre utsträckning särförhållanden i t.ex. de västra byarna. Däremot är de illustrerande *exemplen* i Gunnar Nyströms avsnitt oftast noterade i skilda västliga byar (främst Karlsarvet och Västermyckeläng), vilket låter vissa särdrag i målen där framträda.

Lättast synlig är Gunnar Nyströms medverkan i särskilda *Tillägg*. De an knyter till och kompletterar olika delar av grammatiken. Flertalet tillägg är infogade i huvudtexten och markerade med särskilda avgränsningslinjer i början och slutet. Ett antal av de längre är dock samlade i ett särskilt appendix (A, s. 499 ff.). Även ett stort antal kortare eller ibland längre meddelanden, anmärkningar

o.dyl. av Gunnar Nyström är infogade i huvudtexten, vanligen som citat. Talrika illustrerande exempel på älvdalska ingår i Gunnar Nyströms egna avsnitt, och även i huvudtexten finns många exempel ur hans uppteckningar upptagna, i det senare fallet vanligen märkta *G.N.* Ett register, *Nyströmsregistret* över tillägg, meddelanden etc. och exempel finns på s. 587 f.

Gunnar Nyström har haft ett stort inflytande även på andra ställen, både i fråga om detaljer och principiella avgöranden. Av anteckningar och minnen från samtal framgår det inte alltid varifrån tankegångar härrör, och det kan ibland ha insmugit sig ”osynliga citat”. För bokens allmänna uppläggning, liksom för ev. kvarstående fel och ofullkomligheter i min text, är dock ansvaret helt och hållet mitt eget.

Lånord

Ett problem för alla språk är: Hur skall man utöka ordförrådet, så att språket får nya ord för nya företeelser? Olika språk löser detta problem på olika sätt. På Island skapar man sedan gammalt på språkhistorisk basis nya ord varje gång en ny företeelse dyker upp. Natten efter att den första atombomben fällt, sammantredde en språknämnd och konstruerade av gamla isländska ordstammar ord för atom, bomb och atombomb, som kunde användas i radions nyhetsutsändningar morgonen därpå. Visserligen görs det försök att skapa nya ord även i älvdalskan, främst sammansatta ord, men det finns inte möjligheter till en språkstrategi som den isländska. Älvdalskan har inte ett erkänt språks institutioner (språknämnder, skolmyndigheter etc.).

Enligt gammal tradition lånar man in nya ord, anpassar dem fonetiskt och infogar dem i det egna språkets böjningssystem. Levander tar t.ex. med ordet **stšäf** (chef) i sin grammatik från 1909, där det framgår hur det skall böjas, t.ex. **stšäfem** (*bestämd form dativ singular*). Ordet station anpassades till älvdalskan redan när första tåget gick och böjs efter maskulint mönster, **stasiuän**, **stasiuänem** osv., och när man kunde köpa medicin inom socknen anpassades det neutrala ordet apotek till **aptiek**, **aptietšeö**, **aptietše** etc.

Många sent inlånade ord har medtagits. Man bör kunna tala om moderna företeelser utan att behöva gå över till att tala svenska, men man måste undvika att med lånord även låna delar av svenska språkets grammatik. Att infoga nya ord i det gamla regelbundna språkmönstret är en möjlig utveckling och förnyelse av det älvdalska språket. Om man med lånord samtidigt lånar svenskans böjningsändelser, breddas vägen till sönderfall av språkssystemet. Vid översättning av texter till älvdalska dyker ofta ordvalsproblem upp. Skall man införa ett nytt ord, när man inte finner en motsvarighet bland vedertagna älvdalska ord? Parollen har måst bli: Använd nödvändiga nya ord men böj dem enligt den älvdalska grammatikens krav!

Man skall ändå ta till vara allt man kan av det gamla ordförrådet. Nya ord skall behandlas som om de vore gamla, anpassas fonetiskt och infogas i böjningssystemet.

Teoretisk bakgrund

Om man köper en vara som levereras som byggsats, medföljer ofta en bruksanvisning om hur man fogar samman delarna. Om en språkstudering köper en ordbok, är det på samma sätt befogat att skaffa en grammatik för att få kunskaper om hur satser byggs upp av språkets delar som finns i ordboken.

Att det är problem med att formulera bruksanvisningar, märker kunder som kämpar med dåliga beskrivningar när det inköpta skall sättas ihop och användas. Särskilt svåra kan bruksanvisningar inom datorernas område vara genom att ord utan definition används. Ibland använder leverantörer bildserier i stället för språk i sina bruksanvisningar.

En grundläggande fråga när det gäller grammatik är: Går det att med språk beskriva språk? Denna uppfordrande fråga har ideligen aktualiserats vid arbetet med denna bok. Det är spännande att skriva en grammatik. Att så många lingvister med stort allvar diskuterar hur en grammatik ”rätteligen” skall vara uppställd och formulerad verkar hänga samman med tanken att man beskriver något mer än själva språket: Man beskriver något som fungerar inom människan när man beskriver ett språk.

Grammatiska skolor

Man har under olika epoker på olika sätt strävat efter att ge språkbeskrivningen hög vetenskaplig status. Under 1800-talet gjordes stora framsteg inom naturvetenskap, där man formulerade lagar för regelbundna skeenden, naturlagar. Inom språkvetenskapen sökte man nå fast grundat vetande genom att se historiskt på språket. För att förklara språkets förändring sökte man också här lagar, *ljudlagar*. Uttrycket *historisk grammatik* förekom.

Under förra hälften av 1900-talet kom strukturalismen, som tonade ned studiet av språket på en tidsaxel och i stället ville beskriva språk i ett visst tidssnitt och ge en bild av ett givet språks struktur. *Mönster* blev ett grundläggande begrepp. Att lära sig ett språk innebär att man på medvetandets till en början tomma tavla inpräntar ett tillräckligt antal mönster (satsmönster), som man sedan vid språkproduktion fyller med aktuellt material i nya situationer.¹ Uttrycket *strukturell grammatik* karakteriserar epoken. Strukturalisternas syn på språket har kopplats samman med empirismen inom filosofin och behaviorismen inom psykologin. De bestrider att det finns medfödda idéer. Själens är en ”tom tavla” vid födelsen.

¹ Begreppet generalisering är enligt strukturalismen centralt i förklaringar hur språkvanorna etableras.

Efter mitten av 1900-talet bröt Noam Chomsky med strukturalismen och lade grunden till *generativ grammatik*. Människans hjärna är förprogrammerad med förmågan att utveckla en alldeles speciell kompetens, vars grundläggande delar är gemensamma för alla människor. När barnet går igenom den för språkinläring mest receptiva perioden i sitt liv, aktiveras en förmåga att internalisera ('införliva med sitt tänkande') regler som styr hur korrekta satser kan genereras.¹ Vilket språk individen tillägnar sig med sin medfödda grammatiska kompetens avgörs av omgivningen. I stället för lag och mönster blev nu *regel* ett grundläggande begrepp. Chomsky ställde höga krav på systematik och väl definierade begrepp och kritiserade traditionell grammatik för s.k. ad hoc-förklaringar (provisoriskt tillyxade begrepp utan förankring i ett system). Hans syn på språket har kopplats samman med rationalismen inom filosofin, vilken menar att det finns vissa medfödda idéer.

En riktning mot slutet av 1900-talet, som väckt intresse är den s.k. *konstruktionsgrammatiken*. Att kunna ett språk innebär att man har ett förråd av *konstruktioner*² som används vid språklig produktion. Begreppet språkligt *idiom* definieras noggrant. Århundradets utveckling verkar vara tillbaka vid begreppet mönster igen, trots att själva ordet (engelska: pattern) undviks. En gren kallar sig "radikal konstruktionsgrammatik".

Denna snabbskiss över några grammatiska skolor kan verka förvirrande. Det är lång väg till att hitta metodiskt stöd i dessa riktningar när man sätter sig att skriva en grammatik, men man kan ändå få viss inspiration. Att en konferens om älvdalska för några år sedan började med en snabborientering i generativ grammatik, tyder t.ex. på att denna riktning fortfarande spelar en roll.

SAG, *Svenska Akademiens grammatik* (Teleman m.fl. 1999) är ett verk i fyra band som grundligt analyserar språkliga fenomen i svenskan med moderniserade grepp. Förväntningen att där finna användbara förklaringsmodeller störs ibland av egendomlig terminologi. I frasen *bredvid vårt hus* ses t.ex. *bredvid* som huvudord och *vårt hus* som en bestämning till detta huvudord. De hävdvunna termerna *huvudord* och *bestämning* har här fått en utökad användning som är helt främmande för skolgrammatiken.

Trots mångfalden av teorier att söka stöd i har *Älvdalsk grammatik* utformats mest i enlighet med den skolgrammatik som lärdes ut "i den gamla goda tiden". Den viktigaste utgångspunkten har Lev Älvd, Levanders *Älvdalsmålet i Dalarna* varit. Den har som syfte att ge en renodlad språkbeskrivning av talad älvdalska

¹ Begreppet deduktion är viktigt för att förklara hur språkkompetensen byggs upp.

² Man verkar mena ungefär "språkliga halvfabrikat" som kompletteras och fylls med aktuellt språkligt material vid produktion av meningar. Ett idiom är en konstruktion som inte kan förklaras enbart utifrån de ingående delarna.

främst i byn Åsen¹. Ett gott stöd har Gunnar Nyström varit när det gällt att gå vidare från denna utgångspunkt. Han har under många år varit verksam som bl.a. huvudredaktör vid *Ordbok över Sveriges dialekter*, och han har kunnat belysa olika frågor utifrån sin kännedom om landets alla dialekter och deras utforskning.

I *Älvdalsk grammatik* lyser den historiska skolans metoder nästan helt med sin frånvaro. Inga förklaringar ges av hur de språkliga fenomenen uppstått. Inga språklagar åberopas. Chomsky har krav på fasta begreppskonstruktioner, och man kan finna ett visst stöd för traditionell grammatik, men eftersom *Älvdalsk grammatik* är en *lärobok*, skulle man ha föga nytta av t.ex. träddiagram à la Chomsky över satsers generationshistoria. Gamla språkläror hade ofta uppställningen ”Regel först, sedan exempel!”, medan det omvända kan sägas karaktärisera strukturalismen: ”Exempel först, sedan en generaliserande regel!”. En begränsad läsning av konstruktionsgrammatiska texter har givit en viss inspiration. Särskilda förbindelser, som ägnas ett långt kapitel, kan ses som just konstruktioner.

Ett tillspetsat motto som jag ofta uttalat i många livliga diskussioner är detta: ”Villrådighet är min metod.” Den skämtsamma formuleringen har en allvarlig innebörd: Det är farligt att vara för tvärsäker. Teoretiska glasögon kan ibland se fel. Språkligt material bör kontrolleras med andra personer, i detta fall med äldre personer som talat älvdalska hela sitt liv. Man kan också gå till intalade och skrivna källor. Intalat material är värdefullt men ibland svårbedömt (på grund av tillfälligheter vid intalningen med t.ex. störningar, avbrott och ändrad tankeriktning). De många värdefulla intalningarna borde räddas för senare tider. Det är viktigt att det som finns på rullband och kassettband överförs till digitaliserad form, men att skriva ut texter är det allra viktigaste, eftersom möjligheterna att rätt förstå och bedöma intalningarna snabbt minskar. Redan nu är det i stort sett bara äldre som säkert kan tolka de äldre inspelningarna. Och ytterligt få finns som besitter den uppsättning egenskaper som krävs för en räddningsinsats med tillräcklig kvalitet och omfattning. Den tidpunkt är inte avlägsen när allt i praktiken är för sent.²

I diskussionen om ”tyst kunskap” har man framhållit att man inom en levande hantverkskultur kan utföra många komplicerade procedurer som inte kan läras in på ett teoretiskt plan. Det är en kunskap som levt vidare i kontakten mellan lärling, gesäll och mästare utan hjälp av skrivna förklaringar och anvisningar. Parallellen med språkets väg från generation till generation är uppenbar. Länge har språket

¹ Historiskt grepp finns däremot i hans *Dalmålet I–II* med underrubriken *Beskrivning och historia* (Levander 1925 och 1928).

² Försök med utskrift av texter har gjorts vid kurser i älvdalska. Ett datorprogram möjliggör att svårtydda ställen kan markeras och upprepas. Ändå bereder tolkningen ibland svårigheter och underlättas, om lyssnare finns som känner trakten där intalningen gjorts. Se s. 34, ”Intalningar av äldre personer...”.

levt vidare utan skrivna texter, grammatik och ordbok. Språköverföringen har skett vid olika generationers nära kontakt inom familjeliv, byggemenskap och fåbodlag. Arbetsgemenskap har gett goda tillfällen till språkinläring. Nu har levnadssättet ändrat sig snabbt på kort tid, och överförandet av språket från generation till generation äventyras.

Den verkligt brännande frågan är: Hur skall älddalskan kunna räddas? Vad finns det för motmedel mot glömskan? Den ”tysta kunskap” som funnits och gjort att de uppväxande spontant kunnat lära sig ett regelbundet språk behöver lyftas fram.¹ Allt som verkar i den riktningen bör stödjas.

En beskrivande grammatik kan vara ett hjälpmedel vid arbete med intalningar och uppteckningar och även vara källa till kunskap för dem som bemödar sig att kombinera baskunskaper i regelbunden älddalska med egen språkproduktion.² Dessutom ger kombinationen tvåspråkighet och stabila kunskaper inom det först inlärd språket goda förutsättningar för vidgat inlärande.

Generationer av älddalsktalande skolbarn har aldrig kunnat få sin första undervisning i språklära baserad på analys av exempel på sitt första språk, sitt modersmål älddalska. Det skulle ha kunnat ge en bestående identitets- och språkkänsla och vara av värde vid vidare studier. Att få hjälp att analysera sitt eget språk hade kunnat bidra till att man fick begrepp som hjälpte en att hålla språken isär. Därigenom skulle det ha varit lättare att bevara regelbunden älddalska och att vid övergången till svenska undvika ”bukksvenskans” fällor. En undervisning med komparativt grepp kan öka säkerheten och färdigheten i bägge språken.

Syntaxens plats

Traditionellt har en grammatik främst två viktiga skilda delar: formlära och syntax. Formläran behandlar ordens olika former ordklass för ordklass, t.ex. vilka ordformer som finns hos substantiv i olika kasus eller hur verbformer ser ut i olika tempus. Syntaxen tar formläran som given och inriktar sig på hur ord fogas samman. Orden bildar satser med satsdelar som t.ex. har krav på olika kasus (av nomen³) och olika tempusformer (av verb). Satser fogas samman till längre meningar med t.ex. orsaks- eller tidssammanhang mellan satserna t.ex. mellan huvudsats och bisats. Även ordföljdsfrågor ingår i traditionell syntax.

¹ Till de första kurserna kom både äldre och yngre deltagare. De yngre blev medvetna om fonden av vetande hos de äldre. Representanterna för ”den tysta grammatiska kunskapen”, de som vid alla övningar spontant svarade enligt den regelbundna älddalskans krav, gjorde starkt intryck på de yngre och även på kursledaren. De fick hederstiteln ”Facit”.

² Boken har många exempel och många förklaringar till grammatiktermerna för att underlätta självstudier.

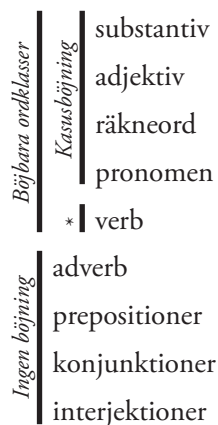
³ Nomen omfattar substantiv, adjektiv, räkneord och pronomen, dvs. de ordklasser som har så kallad *nominal böjning* eller kasusböjning.

Levander följer mönstret med tudelning i sin grammatik. En utförligare första del, *Ordböjning*, behandlar de ordklasser som har böjning. Den kortare andra delen, *Anteckningar till syntaxen*, ger aspekter på olika satsdelar och ordklasser.

Att *Älvdalsk grammatik* växt fram ur många års kursarbete har påverkat uppbyggnaden. Det har inte varit möjligt att omarbete versionerna så att formlära och syntax skiljs åt. Beskrivning av former växlar med inslag som beskriver hur ord fogas samman till större helheter.

Ortografi och fonetik hör principiellt inte till en grammatik. De tre första kapitlen rör dock skrift och uttal. Uttalsbeskrivningen är som helhet begränsad men på vissa punkter ingående, vilket motiveras av att fonetiska fenomen har stor betydelse vid ordböjning och av att betoningsväxlingar spelar stor roll i de system som prepositioner och adverb bildar. Med kapitel IV börjar den egentliga grammatiken. Där förklaras termer i både formlära och syntax. Från och med kapitel V är boken disponerad enligt ordklasser.

Först behandlas de ordklasser som böjs. De fyra första (nomen) har kasusböjning. Med dessa ordklasser kan man bilda endast enklare fraser, t.ex. rubriker. Verbkapitlet behandlar en ordklass med andra böjningssystem: tempusböjning och personböjning. Med hjälp av dessa fem ordklasser kan satser med subjekt, predikat och objekt eller predikatsfyllnad bildas. Orden i de böjda ordklasserna har en betydelsekärna, som hänvisar till något utanför språket. Efter verben behandlas klasser med oböjliga ord. Adverb gör att satser kan bildas som ger vissa, ofta mindre preciserade uppgifter i fråga om rum, tid, sätt och orsak. Prepositioner gör att preciserande adverbial kan skapas. Orden fogas samman till fraser, fraser till satser, och satser till mera komplicerade meningar. Det är naturligare att ge längre exempel i de senare avsnitten än i de tidigare. Ordföljdsfrågor berörs på flera ställen.

* Tempus- och personböjning

Fig. 1 Ordklasser

Introduktion till bokens olika delar

I slutet av boken finns en förteckning över litteratur och källor, en förkortningsordlista, ett tabellordsregister, som är en hjälp att hitta rätt tabell, och ett person- och sakregister.

I. Skrift och uttal

Kapitel I söker kombinera praktiska stavningsförslag¹ för gemensamma drag i all äldalska med tolerans för byolikheter. Ledande idé har varit att ge rättvisa åt typiska äldalska fonetiska drag. Detta kräver att några tecken införs, som inte finns i det svenska alfabetet. Nya tecken och allt vad som sägs om stavning skall ses som *hjälpmedel till stavning* och inte som obligatoriska tecken eller tvingande regler. Ibland ges flera alternativ vid olikheter i olika byars uttal. Genom en uttalsanpassad stavning kan äldalskan bli ett självständigt språk och inflytandet utifrån få en motvikt².

De som hör äldalska för första gången har ofta svårigheter att identifiera orden i löpande tal på grund av att slutvokaler bortfaller och konsonanter utesluts eller förändras. Kapitlet berör ibland de medel som underlättar identifieringen av ord för dem som behärskar äldalska. Sista avsnittet återger hur vi resonerade om stavning i **Ulm Dalskas** arbetsgrupp för snart femton år sedan.

II. Accenttyper, III. Accentexempel

En grundtanke är att exempel är viktigare än regler. De många exemplen är avsedda att stödja varandra och därigenom underlätta inläringen. På kurserna har det gett bättre resultat att ha många exempel än förklaringar. Regler för accenter är svåra att formulera. De tillämpas automatiskt av äldalsktalande, som därför kan förbigå dessa kapitel. Fel mot reglerna är genast märkbara men svåra att utreda, vilket är motiveringen för detta långa kapitel.

Stavelsernas betoning och språkljudens längd växlar och kombineras på ett intrikat sätt. Detta spelar stor roll både i böjningar och i de system som prepositioner och adverb bildar. I längre ord avviker ibland placeringen av bitonen från svenskans. Accenter är ett fascinerande ämne. Det visade sig t.ex. märkligt nog att begreppet stavelse definierat så som man lär sig det i skolan³ inte duger vid en noggrannare beskrivning av äldalskans stavelser.

¹ Häftet *Att skriva äldalska* (Åkerberg 1999d), som spritts i kopior, innehåller våra förslag till skrivkonventioner och några uttaltips samt presentation av det då nya teckensnittet Aeldalska jämte användartips. Det är nu inaktuellt på flera punkter.

² Viss anpassning till olika uttal i olika byar kan ske utan att äldalskans ställning som språk minskar.

³ Dvs. "antalet vokaler = antalet stavelser".

IV. Kasusböjning

Att vid språkinläring gå från ett formfattigare språk (svenska) till ett formrikare (älddalska) bereder speciella svårigheter. En kursledare tillgriper lätt språklärans ”svåra ord” för att förklara svårigheterna. Deltagare beklagar ibland att de glömt skolans grammatik eller aldrig fått någon undervisning. Många har ändå velat ha grammatiska förklaringar. Därför har kapitel IV infogats. Det återger några för älddalskan aktuella delar av traditionell skolgrammatik. Systematiken betonas genom att satsdelarna behandlas på tre nivåer, från enklaste satser till mer komplicerade. *Att jämföra och öva analyserade exempel* förefaller vara fruktbart. Grammatisk analys är dessutom ett fascinerande ämne för dem som redan behärskar ett kasusböjande språk.

V. Substantiv, VI. Adjektiv, VII. Räkneord, VIII. Pronomen

Kapitel V har samma uppläggning som första kapitlet i Lev Älvd, men fler olika former anges för varje exempel på enkla substantiv. I böjningstabellerna saknas rad för genitiven, eftersom den är lätt att bilda. Se s. 121, ”I Älddalsk grammatik...”.

Både hos substantiv och adjektiv skiljer man mellan bestämd och obestämd form. Älddalskans gränser för bestämd och obestämd form av substantiv skiljer sig från svenskans. Böjningskategorierna kasus, genus och numerus är gemensamma för de fyra ordklasserna i kapitlen V–VIII, men böjningarna realiseras på olika sätt. Flera syntaktiska regler¹ är lika, t.ex. kraven på olika kasus i olika satsdelar. För adjektiv gäller kongruensregler, dvs. böjningen beror av vilket ord adjektivet beskriver. Mycket märkligt är hur sammansatta ord med adjektiv som förled och substantiv som efterled ofta används i stället för konstruktioner med attribut och huvudord. Ett säreget drag hos räkneord är att vissa grundtal har kasusböjning. Självständiga ordningstal har likheter med adjektiv. För pronomen gäller syftningsregler, dvs. genus och numerus rättar sig efter det ord ett pronomen syftar på. Personliga pronomens böjning och betoning exemplifieras utförligt. Reglerna är svåra att formulera, men älddalsktalande iakttar dem automatiskt i löpande tal.

IX. Verb

Böjningskategorier är här personböjning, som saknas i svenskan, och tempusböjning. Sättet att bilda tempus klyver verbförrådet i två delar: svaga och starka verb. För första gången någonsin är här alla starka verb samlade i bokstavsordning. I Lev Älvd är de ordnade i avlyjdsgrupper.

Många språk skiljer mellan två modus: indikativ (som kan användas i de flesta typer av satser) och konjunktiv (som används i särskilda satser, t.ex. i sådana som uttrycker något enbart tänkt, överkligt eller önskat). Det finns språk som har både

¹ Syntaktiska regler är infogade på olika ställen och de självklara ibland underförstådda.

en komplett indikativböjning och en komplett konjunktivböjning, men t.ex. på svenska och älvdalska finns ett komplett böjningssystem endast för indikativ. En särskild konjunktivform finns endast för enstaka verb. I älvdalskan finns särskilda konjunktivformer av verben **wåra** och **åva**, nämligen **wäre** och **edde**. De kan användas som huvudverb ("ensamt verb"), t.ex. **Ig wär faingen, um mig edd ien miliuän.** (Jag vore glad, om jag hade en miljon.)

På älvdalska skiljs mycket konsekvent mellan modus indikativ och modus konjunktiv genom att **edde** (och **eddum**, **eddið**) kan kombineras som hjälpverb med alla verb för att uttrycka konjunktiv. I verbkapitlet redogörs för de uttrycksmöjligheter **edde**-systemet har att skilja mellan faktisk verklighet och tänkt eller önskad verklighet. Jfr s. 493, "Villkorsbisatser".

Subjektlösa satser, dvs. utelämnandet av **wið** och **ið** som subjekt, berörs i början av kapitlet och behandlas utförligare i slutet med frågeställningen "Hur är utelämnande av subjekt möjligt utan att flertydighet uppstår?"

X Adverb, XI. Preposition – adverb, XII. Enkla prepositioner, XIII. Sammansatta prepositioner, XIV. Exempel med sammansatta prepositioner

Här är det metodiska greppet *sammansättning och analys*. Adverbena är fylligt exemplifierade och ordnade efter "adverbfrågorna". Enkla prepositioner är uppräknade fullständigt och ordnade efter vilket kasus de styr. Sammansatta prepositioner är någorlunda fullständigt samlade och ordnade först efter förled och sedan efter styrt kasus.

Med hjälp av *adverb* kan man precisera satser med *ett* ord som svarar på adverbfrågorna. *Prepositioner* ensamma kan inte ge samma svar. Tillsammans med ord som de styr bildar de alla sorters *adverbial*. Dessa uttryck svarar mera preciserat på adverbfrågorna (som då egentligen är adverbialfrågor). På samma sätt som pronomen ersätter substantiv, ersätter adverb prepositionsuttryck, som oftast har en mera preciserad betydelse. Syftningsregler gäller för några adverb, som brukar kallas *pronominella adverb*, t.ex. **dar** (där), **dait** (dit), **dø** (då), **feðyö** (därför).

Distinktionen mellan adverb och preposition är viktig. Det finns ganska många ord som används än som adverb, än som preposition. Kapitel XI exemplifierar detta i fråga om enkla prepositioner. Av kapitel XIV framgår att detta också kan gälla sammansatta prepositioner.

Med den utförliga behandlingen av prepositionssystemet kommer man in på märkliga fenomen. Älvdalskans prepositioner har många nyanseringsmöjligheter genom valet av sammansättningar, medan svenskans prepositioner oftast är enkla och har en mera abstrakt betydelse. Det finns ett stort antal sammansatta prepositioner (cirka 200). Begreppet *sammansättningsbenägenhet* införs.

Teoretiker talar ibland om att språk avspeglar det samhälle där det talas. Det rikt utvecklade prepositionssystemet speglar ett liv där det är viktigt att ge preciserade uttalanden om läget i skog och mark. Förflyttningar i skog och mark verkar ha spelat stor roll. Det är gott om sammansättningar där väderstreck ingår. Likaså preciserar många sammansättningar förhållandet till strömriktningen i vattendragen. Förflyttningar och belägenhet mellan by och fåbodar, utefter dalgångar och på skogsområden med kuperad terräng kan genom det väl utbildade prepositionssystemet beskrivas med många nyanser. Särskilt utefter fåbodvägarna är många platser namngivna. Om man saknar karta, kan man genom att minnas namnen lättare hitta och lättare bedöma hur långt man kommit på färdvägarna. Prepositionsförrådet i kombination med det detaljerade namnskicket möjliggör åskådliga beskrivningar. Intalningar av äldre personer som berättar episoder ur sitt omväxlande liv i skog och mark illustrerar detta.¹

XV. Särskilda förbindelser

Här beskrivs hur adverb eller betonade prepositioner kopplas samman med verb i förbindelser som kallas *särskilda*, därför att de ingående orden fungerar annorlunda än i andra sammanhang. Delarna bildar helheter med betydelser som inte alltid går att förutsäga utifrån delarna. Betoningsförhållanden skiljer sig på några punkter från svenskans. Man tycker sig även här märka hur språket ger en bild av livet i en språkgemenskap. I OÖD, *Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna* (Levander m.fl. 1961-2010), är det svårt att hitta just de exempel som rör älvdalska, vilket är ett av skälen till att så många exempel här medtagits. I ÄOB, *Älvdalsk ordbok* (Steensland 2010) är det lättare att hitta sådana fraser som är särskilda förbindelser. På denna punkt kompletterar böckerna varandra.

XVI. Konjunktioner

För att koppla samman likvärdiga satsdelar och foga samman satser till mera komplicerade meningar behövs konjunktioner. Ett talspråk – som älvdalskan egentligen är – använder vissa slags bisatser mindre frekvent än skriftspråket. Bisatssystemet förenklas gärna med flertydiga småord, t.ex. *so*. Detta ord kan inleda olika sorters bisatser, vilket redovisas i kapitlet, och även vara adverb.

XVII. Interjektioner

Sist behandlas interjektioner, som skiljer sig helt från andra ordklasser. En interjektion fungerar inte som en satsdel eller som del av en satsdel. En interjektion kan ensam bilda ett yttrande. Den markeras ofta med utropstecken. Ja och nej (som svar på frågor) räknas hit och kan kombineras med andra satsdelar i elliptiska

¹ Att intalningarna snart räddas undan glömskan är viktigt. Man kan t.ex. ibland inte rätt förstå dem utan en viss kännedom om namnskicket, vilket nu till stora delar faller i glömska. Se även sidan 28, "Ett tillspetsat motto...".

uttryck.¹ Svordomar behandlas inte särskilt noggrant, eftersom de skiftar mycket och ofta vandrar över geografiska gränser. De är begränsade till lägre stilsikt.

Appendix A, B och C

I Appendix A har samlats vissa längre Tillägg av Gunnar Nyström. De övriga finns i huvudtexten. Om Gunnar Nyströms tillägg och deras innehåll se ovan s. 24 och *Nyströmsregistret* s. 587 f.

I Appendix B finns en undersökning av en intalning på älvdalska från 1917, *Funderingar i min Grammatikverkstad*, mitt bidrag vid konferensen om älvdalska 2004. Den ger exempel på grammatisk analys och visar var stilistisk analys tar vid.

Appendix C ger samma älvdalska texter i tre versioner. Man kan jämföra bruket av olika tecken. Kravet att stavning skall flexibelt återge uttalet tillgodoses på olika sätt. Man kan t.ex. jämföra hur dubbelteckning av konsonant utnyttjas.

Synpunkter och rättelser

Älvdalsk grammatik har vuxit fram i en omgivning med ett gott och impulsrikt diskussionsklimat. Författarna önskar att diskussionerna fortsätter. Kontakta oss gärna per e-post, för att framföra synpunkter och rättningsförslag.

Bengt Åkerberg, Salagatan 26, 163 50 Spånga.

Telefon: 08-26 49 83, yron@telia.com.

Gunnar Nyström, Bertilsvägen 22 A, 752 60 Uppsala.

Telefon: 018-46 23 23, gunnar.nystrom@gmail.com

Rättelser och eventuella tillägg kommer att finnas på följande webbsida:

<http://www.skrievum.se/grammatiken>

Om denna webbsida inte fungerar, leta efter information på nedanstående webbplatser:

<http://www.ulumdalska.se>

<http://www.ehf.se>

<http://www.larssteensland.se/Alvdalska.html>

<http://www.byonn.se>

¹ Exempel: – *War ðu að Oslo nosn?* – *Ja, kringgt.* (– Var du till Oslo någon gång? – Ja, ofta.).

Addum ien gard

Byggdum jär ien stsjöru
gardum stugú ɔ ienum lempligum gardplass
og settum upp nogú autaus

Dsjingum aut og inn
tuägum inn noð ymse
nettum eð addum
wannum byt summ áv dyö
addum aut summt

Sę stanneð ollt áv
okeðum it aut noð mjer
Eð byrd ɔ weks attrum uäs
Raiseð kam og inndsjin rydde

Byrdum ɔ glemma
og wartum ávglemmder
Sę wart ollt tyst.

Bengt Åkerberg